

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2020/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Bozsoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

A Lavater-szövegek kontrollfordítója
V. Horváth Károly

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

Fiziognómia és irodalom a XVIII–XIX. században

Szerkesztette
Tóth Orsolya

TARTALOM

TÓTH ORSOLYA	
Előszó	7

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

CSOBÓ PÉTER GYÖRGY	
Fiziognómia és antifiziognómia	
Lichtenberg és a „fragmentum-vita”	13
BÓDI KATALIN	
A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében.....	61
KUCSERKA ZSÓFIA	
Kire ütött ez a gyerek?	
A szülő–gyerek hasonlóság a genetika kora előtti regényekben	79
ZÁKÁNY TÓTH PÉTER	
A képzelő-erő betegségei	
Kölcsey Ferenc: <i>A' karpáti kincstár</i>	93
VÖÖ GABRIELLA	
Ha a leviatán a textus	
A <i>Moby Dick</i> és az amerikai testtudományok	109

FILLÉRTÁR

JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására I. (<i>Pálfy Eszter fordítása</i>).....	129
JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására II. (<i>Pálfy Eszter és Szolnoki Anna fordítása</i>)	151
GEORG CHRISTOPH LICHTENBERG	
Töredék a farkakról (<i>Csobó Péter György fordítása</i>)	161

KRITIKAI LAPOK

TÖRÖK ZSUZSA	
Az irodalom és irodalomtörténet-írás mibenlétéről	
(Szilágyi Márton, <i>Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok</i> , Bp., Ráció, 2020.)	169

Zákány Tóth Péter

A képzelő-erő betegségei

Kölcsey Ferenc: *A' karpáti kincstár*¹

Amikor Szemere Pál majd négy évtizeddel Fáy András kis neveléstani könyvecskéjének, a *Próbatétel A' mái Nevelés két nevezetes hibáiról* megjelenése után azt írja, hogy szerzőjének „[k]evés idő alatt készült” értekezésének az elkészítéséhez „gyakori betegeskedései adtak leginkább” alkalmat, lévén, hogy „gyöngélkedését az általa megrovott nevelés két nevezetes hibájának tulajdonította”,² akkor voltaképpen nem mást állít, minthogy az alapvetően pedagógiai-elméleti tanulmány alkotójának élettörténeteként is olvasható. Azt sugallja, hogy a kötetben például elérzékenyülésnek nevezett betegség jellemzői, annak testi tüneteivel együtt, a szerzőre magára is igazak vagy igazak voltak. Sőt, maga az értekezés is azért keletkezett, hogy az odáig, azaz a betegsége megjelenéséig vezető okokat a szöveg írója egyszerre megérteni és megmagyarázni tudja. Amennyiben tehát a betegségből való gyógyuláshoz vezető egyetlen lehetséges út a neveléstani módszerek hibáinak a *feltárásán és megértésén* keresztül történik, amely ebben az esetben azonos vagy azonosítható az egyén élettörténetével, akkor amellet, hogy az értekezés szövege egyfajta sajátos jellegű önterápiának tekinthető, a pedagógiai modellek helyes és helytelen alkalmazása a konkrét eset időben megelőző történetének is megszabja a narratív keretét. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a háttérben egy olyan antropológiai felfogás áll, amely fokozatosan elmozdulva az adottságok – elsősorban a testnedvekben és azok egyensúlyában megnyilvánuló – orvostanától, immáron a külvilág impulzusainak folytonosan kitett egyén önmagával való állandó foglalatosságára helyezi a hangsúlyt.³ Másfelől pedig azt, hogy az időszak narratív irodalmának akkor is a pedagógia elmélete szolgálhat ily módon példaként, ha az adott narratív irodalom egyébként nem fogalmaz meg kifejezett tanító szándékot.

1 A tanulmány a 2016-os *Az arc olvasása? – Fiziognómia, fiziológia és antropológia a XVIII–XIX. század fordulóján* című konferencián elhangzott előadás szövege, ezért nem tartalmazza a Kölcsey-novellával és a rajongás fogalmával foglalkozó későbbi szakirodalmat. Ez utóbbi szempontjából irányadóak: GYAPAY László, *Történetek a képzelőerő hasznáról és káráról: Az ábrándozás formái Kölcsey novelláiban = A fantázia hippogriffje: A romantikus képzelőerő elbeszélhetősége*, szerk. NAGY Beáta, SURÁNYI Beáta, UJVÁRI Nóra, Bp., Reciti, 2017, 15–40; TÓTH Orsolya, *Az ábrándozó receptje: Képzeldési rajongás Kölcsey Ferenc A' karpáti kincstár című novellájában = Esztétika, történelem, hermeneutika: Tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. POPOVICZ Zoltán, SZÉCSÉNYI Endre, Bp., L'Harmattan, 2019, 250–266.

2 SZEMERE Pál, *Fáy András – Pályaismertetői adatok 1786–1853 = Szemerei SZEMERE Pál Munkái*, II, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin-Társulat, 1890, 292.

3 Foucault ezt általánosan a 18. századra helyezi. Vö. MICHEL FOUCAULT, *A bolondság története a klasszicizmus korában*, ford. SAJTÓ László, Bp., Atlantisz, 2004, 316. – De mint arra Laczházi

A megértés, illetve ezen keresztül az igazság létrejöttének ilyen típusú narrativizálása ugyanakkor azért bír jelentőséggel Fáynál, mert az általa megnevezett két neveléstani hiba közül mindkettő a képzelőerő túlkapásaival van összefüggésben. Az első ilyen az idő előtti nevelés. Az ekkoriban erősen szenzualista nézeteket valló szerző szerint ennek az a következménye, hogy a „tárgytalan szemlélődő”, azaz „speculativa” tudással felruházott ember idegennek fogja magát érezni „a körülte lévő világban: mert néki az ő tehetségeinek [ti. az értelemnek, az akaratnak, az emlékezetnek és az érzékenységeknek – Z. T. P.] ura a’ képzelőerő és könyvei szűlnék egy theoreticus világot”.⁴ A másik pedig maga az érzékeny nevelés. Ez bár egyfelől biztosítja a Schwärmerségre, korabeli magyarításában, az andalgásra való hajlam kialakulását (ti. ez a feltétele a gondviselésről és jóról szóló morális érzés megszerzésének Fáy szerint), illetve kimunkálja a másokkal való együttérzés képességét; azonban az ehhez például szüntelenül alkalmazott regényolvasás vagy színházba járás, mivel a képzelőerőt ahelyett, hogy fogyasztó módon nevelné – amely alatt Fáy a képesség hatóerejének visszaszorítását vagy legalább az értelmi fakultás fölérendelt felügyeletét érti –, túlzásba hajtja, így „bennünket egy képzelt világgal úgy körül sző, hogy miatta azt, mellyben élünk ’s élnünk kell, [...] meg unjuk, ’s bennünket ébren álmodókká teszen”.⁵ Egyedül az egyén fejlődésének kezdeti állapotában tartja fontosnak a képzelőerő felügyelet nélküli működését, amikor annak az embernek a kezében, aki először találkozik az őt környező világgal, létrehozza a veszedelem képzetét, és ezáltal a félelem indulatának a felkeltésével, amely a test fiziológiáján keresztül a cselekvés mozgatórugója, olyan mozgásokat eszközöl, amelyek valóban megóvhatják a tényleges veszedelemtől. Nem véletlen, hogy a képzelet mellett az érzékenységet, amely egyszerre jelent érzékszerveket és percepciót,⁶ és a benyomások nyomán keletkező szenvedélyeket és érzelmek jelenlétét Fáynál,⁷ az ember veleszületett, természetes képességének tartja, szemben

Gyula figyelmeztet, a humorápatológiai és iatromechanikai felfogás mellett a század vége felé egyre inkább elterjednek olyan elképzelések is, amelyek már a test mechanisztikus magyarázataival szemben tartották fontosnak lélek és test szoros kapcsolatát, feltételezve, hogy lelki folyamatok járnak együtt testi következményekkel. Vö. LACZHÁZI Gyula, *Társiaság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Bp., Ráció, 2014, 173–174.

4 FÁY András, *Próbatétel A’ máj Nevelés két nevezetes hibáiról*, Pesten, Trattner János Tam[ás] betűivel, 1816, 77.

5 FÁY, *Próbatétel...*, i. m., 122.

6 Vö.: „minden esméretünknek, melly lehet a’ lélekben, talpköve a’ test és annak érzékenységei; minden testnek, mellyről a’ léleknek eszmélni kell, elébb az érzékenységek alá kell esni, mellyek abból a’ léleknek való áltadás által *Képet* formálnak. (Idea Concreta).” – *Uo.*, 66–67.

7 Vö.: „Ollyanok az elérzékenyült embernek érzékenségei, mint a’ Fata Morgana, mellyeken mindég új új tünemények mennek keresztül, ’s új izgatást hoznak elő az inakba és fibrákba, mellyek hasonlók a’ Banks és Solander szüntelen mozgó Lóheréjekhez, ’s mellyeknek állapotja egy szüntelen tartó hideglelés. Láttuk, mennyire meg rontja az inakat a’ pusztá képzelő erő, ha erőt vesz: mit nem várhatunk hát itten, a’ hol ő ezeknek rontására az érzések seregével kezet fogva dolgozik; melly utóbb még egyenesebben munkálódván a’ testre, a’ mint fellyebb láttuk, sokkal tetemesebb kárt is okozhatnak. Innen látjuk, hogy egy nagy, vagy huzomos bánat, sőt öröm is egyszerre mint dönti alá a’ test machináját. Megmondtuk, hogy a’ képzelő erő még álmainkban sem hagyja pihenni érzékenységein-

az értelemmel, amely szerzett, és a tapasztalat által alakul ki. Ezért bár a gyermek mindig sokkal félénkebb a felnőttnél, de ez kezdetben feltétlenül hasznos, mert tapasztalat hiányában ez a szenvedély tényleg képes megóvni a ráleselkedő veszélyektől. Később viszont, miután az érzéki benyomásoknak köszönhetően az egyén a benyomások nyomán keletkező képekre, valamint az értelem működésének köszönhetően ebből absztrahált ideákra, vagyis valódi tudásra tett szert, a társaságban való helyes mozgáshoz a képzelőerő már csupán „mulasztó” vagy felvigyázó, a képesség túlzásait megakadályozó nevelést igényel.⁸ Minden olyan eszköz, amely a fantázia hatékonyságát elősegíti, s ily módon túlzásba viszi, az egyén végtelen szolipszizmusához vezet, amely megfosztja őt a társasságtól, és eközben testi elváltozásokat eredményez. Az első esetben ilyen a hypochondria, tekintettel arra, hogy a tanulás mozgás nélkül, ülve zajlik, összenyomva a gyomrot, elzáródást és haszontalan nyállal való túltelítődést idézve elő abban. Ezen kívül a képzelet itt is megtalálható túlkapásainak következtében az érző inak kóros ingerelhetőségét hozza létre,⁹ ahogy az érzékeny nevelésnél is, amely egyrészt legyengíti a testet, hiszen a képzelet még alvás közben is állandó ingerlésnek teszi ki a fibrákat. Ráadásul még az is növeli „az érzékenyült ember nyavalyáját [...], hogy naponként látván azt nőni, sem ereje sem bátorsága nincs annak akadályoztatására”.¹⁰ A képzelőerő túlkapásaiból eredő, mindkét nevelési hibát jellemző érzékenyülés, tehát egy olyan betegség, amely alapvetően öngeneráló jellegű, s ezért gyógyíthatatlan.

Hogy a képzelőerő ilyen általános gyanúba keverése egyáltalán kialakulhatott, az annak köszönhető Jessica Riskin szerint, hogy a felvilágosodás az általa preferált szenzualista megismerés kísérleti igazolásai során, fokozatosan saját teljesítőképességének a határáig érkezett el. Ez a projekt először a belső érzék locke-i fogalmát, majd a látásnak a megfigyelő testen túli külvilágot igazoló tapasztalatát vonta kétségbe, hogy végül elérkezzék a tapintás egyetlen igaz érzékének a meghatározásáig. Míg azonban látszólag egyedül a tapintás tűnt kellően hitelesnek ahhoz, hogy a megfigyelőn túli külvilág létezését meggyőzően igazolni tudja, addig Franciaországban Condillacnak köszönhetően a tapintás elsősorban inkább már egy döntő diszkontinuitást bizonyított a külvilág és az érzékelő szubjektivitás között. Condillac arra jött rá ugyanis, hogy a megfigyelő egy szilárd test megérintése során, csupán a saját testében fellépő változások nyomán jelentkező érzéseknek van tudatában. A benyomás így nem elegendő garancia arra nézvést, ket és inainkat érzések nélkül pedig ritkán vagyunk. Így lesznek tehát az inak és fibrák napról napra igazgatottabbak 's gyengébbek. Így nevededik a' rosz naponként, 's az inbéli nyavalyák számos seregeit huzza elő, mellyek a' testet végső romlásra hozzák. Innen az inak gyengesége az érzékenyüléssel oly szorosan egybe van kötve, hogy azok mint ok és következés mindég felváltják egymást.” – *Uo.*, 111–112.

Az érzékenység eme kettős, egyaránt a morális és a fizikai/testi diskurzusban történő kódolásáról a korabeli gondolkodásban lásd Catherine J. MINTER, *Literary Empfindsamkeit and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany*, *The Modern Language Review*, 2001/4, 1016–1028, 1017.

⁸ FÁY, *Próbatétel...*, i. m., 53–58.

⁹ *Uo.*, 70–71.

¹⁰ *Uo.*, 112.

hogy egy valóban nagyobb, tőlünk függetlenül is feltalálható világ részesei lennénk, ami legfőképpen annak a belátásával járt, hogy a kognitív és emocionális aspektus elválaszthatatlan egymástól. Képességeink egyrészt idegeink érzékenységétől függenek. A vak például, mivel testi fogyatékosága miatt nem rendelkezik a látás képességével, ezért a szenvedés látványával szemben is közömbös marad, morálisan érzéketlen. Másrészt az emóciók ezért már nem a racionális képesség antitézisei, hanem helyett úgy tekintettek a szenvedélyekre, mint a megértés állapotaira, az érzelmeket pedig a tudás módjaiként fogták fel.¹¹ Amennyiben viszont

11 Jessica RISKIN, *Science in the Age of Sensibility: The Sentimental Empiricists of the French Enlightenment*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2002, 28–50. – Magyar közegben erre példa Ertsei Dániel, aki filozófiájának a lélekkel foglalkozó részében, a lélek önmagáról alkotott ismereteit a következőképpen definiálja: „A’ magunk lételének érzése – *Eszmélés (Conscientia sui)* abbann áll, hogy érezzük, tudjuk, hogy vagyunk, még pedig, hogy azok vagyunk, a’ kik, vagyis, tudjuk a’ rajtunk eső változásokat.” Majd ehhez az alábbi jegyzetet fűzi: „Ezt minden érzi, azért nem is szükség mutogatni; de hijába is mutogatnánk, utóljára is ide mennénk ki: *vagyunk*, mert *vagyunk*. *Cartesius* az a’ maga esze utánn menő *Philosophus*, vénn fel, hogy semmit sem tud, így akarta híres *Enthymemájábann* megmutatni a’ maga létét: *Cogito, ergo sum*. (*Principia Philosoph. Parte I. §.7.*) De már az *Alsó Ítélet*, felteszi azt, a’ mi a’ *Kihozásbann* van; mert ha nem tudja hogy van, hogy tudja hogy *gondolkozik?* úgy-hogy az *Enthymema* ezt teszi: *Cogitans sum: ergo sum*. E’ szerént a’ *Kihozásra* semmi szükség. Meg kelle vala hát *Cartesiusnak* fordítani, így: *Sum, ergo cogito*: Érzem, hogy vagyok, és azért tudom, hogy *gondolkozom*. *Des Cartes*, mikor a’ maga léte felől kételkedik, már van. – A’ ki a’ maga lételének érzését tagadja, vétek vele a’ szót vítatni; mert a’ szerént, sem azt nem tudja, hogy most vítat valamit, sem azt, hogy mit vítat.” – ERTSEI Dániel, *Philosophia 1. Lélek munkái tudományja (Psychologia empirica)*, Debrecen, Nyomtatta Csáthy György, 1813, 47–48. Ennek a tükrében érdemes felhívni arra a nem elhanyagolható összefüggésre a figyelmet, amelyet Kölcsey az utókor által *Nemzeti hagyományok*ként aposztrofált szövege legvégén, egyedül működőképes alternatívaként ajánlott: a nemzeti hagyományok folytonosságának az illúzióját fenntartani tudó, s ezáltal éppen a befogadók érzelmeit mozgósítani képes játékszíni költésnek a hanyatlás jeleit mutató nemzet fennmaradása szempontjából: „Boldog költő, ki bennünket illy kellemes csalódásba [ti. amelyet a játékszíni költő létrehozni tud] rengethet által, ’s kinek világából hideg érdeklések, kellemetlen öszveütközés, vagy idegenbe tévedezés vissza nem taszítják képzetünket! Az ő műveiben alkotná öszve magát azon való költői tartomány, mellyben a’ magosított nemzetiség tulajdon házáját [sic!] fellelné; az ő műveiben ölelkeznek a’ hősi szép kor a’ jelenvalóval, emberiség’ érzelme a’ hazafisággal; mi pedig emlékezet és részvétel [ti. részvét, együttérzés] által vissza visszakapatván megőriztetnének azon veszedelemtől, hogy a’ szüntelen előre és messzebb távozás alatt eredeti színeinket lassanként elveszessük, ’s kebelünk többé felmelegedni ne tudhasson.” – CSELKÖVI [KÖLCSEY Ferenc], VII. [*Nemzeti hagyományok*] = *Élet és Literatura* 1826. *Első, második, harmadik, negyedik rész*, Pesten, Petrózai Trattner Mátyásnál, [1826], 59. (Kiemelés és zárójeles megjegyzések tőlem: Z. T. P.) Innen nézve a hagyomány folytonossága nem abban az értelemben eszköze a nemzet fennmaradásának, hogy a kettő voltaképpen felcserélhető egymással. Vagyis ha nincs hagyomány és azt fenntartó emlékezet, akkor önálló léttel rendelkező nemzet sincsen. Sokkal inkább a megfelelő hatékonysággal bemutatott folytonos hagyomány is csupán egy feltétel ahhoz, hogy a következmény vagy az eredmény: a nemzet létezését ténylegesen igazoló emocionalista befogadás a játékszínen megvalósulhasson. Más szóval a nemzeti múlt folytonosságának a költő által megteremtett illúziója pusztán a feltétele annak, hogy az egyáltalában vett létezés, s így a nemzet létezését is igazoló emóciók létrejöhessenek. Ezt támaszthatja alá, hogy amikor az *Élet és Literaturában* a vélhetően nagyon is koncepciózus szerkesztésének köszönhetően a tényleges drámaírálatra kerül sor, a befogadó valami olyasmit él át a színház által nyújtott látvány kapcsán, amit a

a képzelőerő anélkül tud szenvedélyeket és érzelmeket előidézni a megfigyelőben, hogy ez idő alatt a külvilág felől érkező bármiféle empirikus adat jelen lenne ennek a megfigyelőnek az érzékeiben, akkor a képzelőerő egy olyan terra incognita, amely éppen a felvilágosodás projektjében eleve benne lévő, és csak nagyon nehezen kiküszöbölt szolipszizmust hozza ismét működésbe.¹²

Innen nézve az a tény tehát, hogy Fáy még az őt magát is sújtó, két neveléstani hiba ellenére is, amelyek közül az egyiknél ráadásul értelem és fantázia egyfajta tandemben jár,¹³ képes elválasztani az általa helyesnek vélt pedagógiai irányt azok patológikus változatától, feltétlenül arra utal, hogy meg tudja vonni azt a határt, amely azok között helyezkedik el, akik még hajlandóak részt venni a nyilvánosság racionális diskurzusaiban, és azok között, akik már nem. Annak köszönhetően pedig, ahogy ezt Anthony J. La Vopa látja az egykori filozófia Schwärmerről szőtt diskurzusa alapján, hogy nem csupán használja a korabeli orvoslás szótárát, de az általa felállított diagnózis révén képes megkülönböztetni is a patológust a normálistól, egyfajta „szükségyszerű intellektuális és morális karanténba”¹⁴ zárva az előbbit, a nevelésteoretikus olyan tekintélyt sugárzó hangot hallat, amely jellegzetességeit tekintve azonos a medicináéval. La Vopa szerint a *Schwärmer*ben főként a képzelőerő túlkapásai miatt bekövetkező kognitív tévedés éppen ennek köszönhetően bizonyul megfelelő eszköznek mind a filozófus, s mind a pedagógia elméletírójának a kezében arra, hogy mindketten a saját pozícióikat az értelem hangjaként jelenítsék meg,¹⁵ és Fáy *Próbatétele* is elsősorban ezért tekinthető ön-

szövegből hiányol: „De midőn a játékszínen megjelentem, 's a' mi halhatatlan Bajnokunkat [ti. Zrínyit] magyar nézők előtt magyarul hallám szólani, hajlandó levék a' kritikust levetkezni; és a' poeta' hibájit nemzetem' dicsőségével fedni be. [...] a' magyar nyelv' hangja, a' magyar játszó és néző megcsalják a' szívet, 's a' patriotismus' gerjedésbe jött érzelmei a' kritikát, ha bár csak pillantatokra is, megszelídítik. Én valóban észrevetlenül a' közönség' örömkifakadásai közé vegyültem, felejtém Körnert, és művében a' német világi sentimentalismus' üres csevegségeit, 's csak azt érezvén hogy Magyar vagyok, csak, azt, hogy az új Leonidas' dicsősége reám is, mint hazafira, visszafénylik, épen olly művítelői fejavakargatás és szemöldökhunyorgatás nélkül csappangatám öszve tenyereimet: mint a' galeriának boldog birotokasai. [...] Szerencsés Drámaköltő az, a' kinek műve jó előadás által támogatatik. Egy silány professori leczke, vagy valamelly közepszerű Egyhászi-Beszéd gyakran nyert az elmondónak szép modulatióju hangja 's csinos arcvonásai miatt kellemetességet; mennyivel inkább képzelhetjük, hogy a' Drámának gyengeségei az előadásban elfedeztethetnek: mivel itt nem csak a' játszónak ügyessége, hanem a' decoratiói pompa, 's a' néző sokaságnak szép koszorúja, 's ennek vagy a' tárgy vagy az egyes helyek mellett hangosan jelengetett részvétele is, a' behatáshoz tartozik. A' képzelet, Édes Barátom, nagy varázsló; 's ha felébresztetvén szabad lebegéssel szállong fel 's alá, magával ragadja, vagy elvakítja az ítélő tehetséget; 's a' nem épen rossz helyett jót, a' nem épen rútt helyett szépet, 's a' nem épen alacsony helyett magasan fellengőt láttat szemeinkkel. Olyan az, mint a' panhoramának [!] nagyító üvege, mellyen keresztül a' parányi rajzolatok colossalis nagyságban tűnnek fel.” – CSELKÖVI [KÖLCSEY Ferenc], *Harmadik rész [Körner Zrínyijéről] = Élet és Literatúra 1826...*, i. m., 168–169, 170.

12 RISKIN, *Science...*, i. m., 192, 216–217.

13 Erről lásd *Uo.*, 212–213.

14 Anthony J. LA VOPA, *The Philosopher and the Schwärmer: On the Career of a German Epithet from Luther to Kant*, Huntington Library Quarterly, 1997/1–2., *Enthusiasm and Enlightenment in Europe, 1650–1850*, 85–115, 90.

15 *Uo.*, 89.

terápiának, amelynek során vissza tudja szerezni az értelem és megértés józan belátását.

Hasonló pozíció kirajzolódását véli felfedezni Toldy Ferenc Kölcsey novellájával, *A' karpáti kincstárral* kapcsolatosan írt kritikájában. Mint írja,

„[e] darab azok közé tartozik, mellyeket előkelőleg pszichologiai beszélyeknek nevezhetni, mert itt a' történet nem annyira magáért mondatik el, 's azon hatásért, mellyre a' történetek számítvák; hanem inkább hogy alkalmúl szolgáljon a' költőnek számos, lelket és életet tárgyazó elméletei, nézetei, észrevételeinek concrete előadására. Nem mint ha az elbeszélőnek nem mindenkor volna tiszte alakjai' gondolatait, tetteit, egész belső nem csak, de külső életöket is, a' mennyiben t. i. ez tettekben nyilatkozik, lélektudományilag előállítani, szólni, motiválni: hanem mert itt az elbeszélőt minduntalan a' philosophus magyarázó váltja fel, 's a' történet maga is sokkal inkább csak belső, vagis, szenvedelmek' története, mint tetteké.”¹⁶

Toldy szerint Kölcsey elbeszélése olyan példázatszerű esettanulmány, amely ahhoz, és ez Toldy tollából még nem igazán értékítélet, hogy betölthesse pedagógiai funkcióját, innen marad az irodalom határain. A történet, amely alapvetően a főszereplő krízishelyzetét mutatja be, és amelynek az elbeszélésben az elbeszélő mindent alárendel,¹⁷ ugyanis nem önmagáért kerül elmondásra, nem azért, amit az irodalom határain belül el kellene érnie, tudniillik hogy hatást gyakoroljon befogadójára, hanem hogy az elbeszélő a történet által tekintélyt kölcsönözzön saját diskurzusának. Az elbeszélő hang tehát olyan autoritásra tesz szert a novella szövegén belül, amely sokkal inkább otthonos a Fáy-féle elméletírók világában, viszont kevésbé otthonos az irodalom közegeiben. Ha tehát Fáy *Próbatétele* egyfajta neveléstudományba burkolt önterapeutikus élettörténet volt, akkor Kölcsey elbeszélése az irodalom köntösében megjelenő neveléstudomány.

Aláássa viszont ezt a lehetőséget, hogy a narrátor a novella számos pontján megbízhatatlannak bizonyul. Már rögtön a római I-es számmal jelzett szakasz nyitómondataiban megkérdőjelezi egy ilyen tekintély legitimitását, amit bár, legalábbis a későbbiek felől nézve, eredetileg alighanem a *Schwärmerségben* szenvedő Erdőhegyire vonatkoztatva mond, de a tekintély és a tekintélykövetés általános természetrajzával kapcsolatosan az elbeszélőre nézve is általában igaznak tekinthető:

„Hidj, de jól megnézd: kinek! így tanít a' régi közmondás. Hidj, de jól megvizsgáld: mit! erre oktat a' philosoph. 'S az ember, ki mind ezt

16 D. SCHEDEL [TOLDY] Ferencz, *Emlény: Karácsoni, új esztendei és névnap ajándék: 1838, Második év [...]*, Figyelmező az egyetemes literatura' körében, 1837/20, 305–310, 305.

17 Nicolas PETHES, *Az eset esztétikája: A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról*, ford. ZSELLÉR Anna, It, 2012/4, 431–444, 439.

híven megfogadni szeretné, addig néz és addig vizsgál, míg utoljára sem azt nem tudja: kinek? sem azt nem: mit? kelljen vagy lehessen hinnie.”¹⁸

Az, hogy az elbeszélés fikcionális és a befogadó világa között minduntalan felbukkan a narratológiai értelemben vett, határkijelölő funkcióval ellátott szerző alakja, megakadályozva ezáltal az illúzió zavartalan kibontakozását, a pedagógiaiain kívül más okokkal is magyarázható. Számolnunk kell egy olyan eshetőséggel is, hogy *A' karpáti kincstár* a tudhatóan ugyancsak Heckenast Gusztáv megrendelésére¹⁹ és ugyanazon kiadvány részére készült másik novella, *A' vadászlak* párdarabjának tekinthető, amelyben, ahogy erre Tóth Orsolya kiváló tanulmányában felhívta a figyelmet, rögtön az első mondat, „az elbeszélés és a történet idejének szembesítését” és elválasztottságát rögzíti:²⁰

„Az időben, midőn az ifjú Andaházi élt, ez ország emberei között *nem* volt oly sok ábrándozó és érzelgős, *mint ma*.”²¹

Ehhez képest *A' karpáti kincstár* narrátora minduntalan a történet, elbeszélés és befogadás egyidejűségét hangsúlyozza, például az olyan kijelentésekben, mint

„[e'] járkáló ugyan az volt, ki előbb az ablakot neheztelve becsapá, 's ugyan az, kit nem sokkal előbb a' Poprád' partjain társával együtt sétálva láttunk”. (103)

Míg tehát *A' vadászlak*nál az olvasót egy közelebről nem meghatározható időbeli távolság választja el a történettől, addig itt a befogadó egyértelműen az eseményekkel együtt haladó szemtanú. Ezt támasztja alá egyébként az is, hogy párdarabjával szemben, a főszereplő lelkiállapotának időben a befogadás pillanatához legközelebb eső stációjának a bemutatásával indul a történetmondás. Erdő-hegyi már ekkor egyértelműen a rajoskodó, a Schwärmer betegségének az útjára lépett. A későbbiek során már csak a betegség elhatalmasodásának a mértékében van eltérés.

Hogy itt egyébként tényleg a szemtanúság befogadói pozíciójának az előtérbe helyezéséről van vagy lehet szó, azt a fentiekén kívül az is megerősítheti, hogy a narrátor az egyes szereplők bemutatását mindig azok arcának leírásával kezdi,

18 KÖLCSEY Ferenc, *A' karpáti kincstár* = Uő., *Szépprózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 1998 (Kölcsey Ferenc minden munkái), 92. [A továbbiakban az elbeszélés oldal-számait a szövegben tüntetem fel: Z. T. P.]

19 KÖLCSEY, *Szépprózai művek*, i. m., 214–215, 233–235.

20 TÓTH Orsolya, *Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc A' vadászlak című elbeszéléséhez* = Uő., *Egykor és most: Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról*, Pécs, Kronosz, 2017, 127.

21 KÖLCSEY Ferenc, *A' vadászlak* = Uő., *Szépprózai művek*, i. m., 64. [Kiemelések tőlem: Z. T. P.]

többnyire a fiziognómia szabályának megfelelően az egészséges benyomással indítva, majd a homloktól az áll felé folytatva a bemutatást.²² A arcvonások néma jeleinek leírása azonban igazából egy olyan kibetűzés, amely sokkal inkább a vizuális jelek által takart láthatatlan jelentést tárja fel a novella olvasójának, mintegy arra ösztökélve, hogy próbálja meg egy feltehetően közös vizuális szótár alapján létrehozni az adott látványt. Amikor viszont a szereplők éppen aktuális érzelmi változásai bukkannak fel az arc felszínén, akkor sohasem kapjuk annak valódi leírását. Ehelyett mindig az éppen őket figyelő fiktív nézőnek/szereplőnek a látványra adott érzelmi reakciói kerülnek terítékre,²³ ami alighanem egybevág az elbeszélőnek a narratív műfajban megvalósított leírások hatékonyságáról adott, lessingi elképzelésével. Mint mondja,

„magamon tapasztalám, miképen a szépségről készült legköltőibb, vagy ha úgy tetszik festőibb leírások is csak azt viszik véghez, hogy az olvasó vagy hallgató az egész pompás leírást által meg által gondolván sem kérdehetné okosabban egyebet ennél: »de tulajdonképpen milyen volt hát az a szép?«”. (99)²⁴

22 Evelyn K. MOORE, *Goethe and Lavater: A Specular Friendship = The Enlightened Eye. Goethe and Visual Culture*, ed. by Evelyn K. MOORE, Patricia Anne SIMPSON, Amsterdam – New York, Rodopi, NY 2007, 163–191, 177–178.

23 Ez azért nagyon lényeges, mert az érzelmes regények egyik „kulcs trópusa” éppen az érzékeny hős érzelmeinek a teatralizációjában, színpadra állításában rejlik egy másik fikcionális szereplő tekintete előtt. Ez a tekintet egyúttal azt is megmutatja, hogy az olvasónak hogyan kellene kibetűznie az előtte megjelenő látványt, és a fikcionális tanú reakcióin keresztül milyen érzelmi válaszok tekinthetők helyesnek vagy éppen helytelennek annak vonatkozásában. Erről lásd: Paul GORING, *The Rhetoric of Sensibility in Eighteenth-Century Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, 144, 146.

24 Az idézet feltételezhetően a *Laokoón* következő részletére megy vissza: „Hogyan jutunk valamely dolog világos képzetéhez? Előbb egyenként vesszük szemügyre részeit, azután a részek kapcsolatát s végül az egészet. Érzékeink e különböző műveleteket olyan meglepő gyorsasággal végzik el, hogy egynek véljük őket, s a gyorsaság elengedhetetlenül szükséges, ha az egésztől akarunk fogalmat alkotni, hiszen az nem egyéb, mint a részek és kapcsolatuk fogalmának eredménye. De tegyük föl, hogy a költő a legszebb rendben vezetnek minket a tárgy egyik részéről a másikra – tegyük föl, hogy mégoly világossá tudná is tenni előttünk e részek kapcsolatát: mennyi időre van szüksége ehhez? Amit a szem egyszeriben áttekint, azt ő észrevehető lassúsággal sorolja fel egymás után, és gyakran megesik, hogy az utolsó mozzanatnál az elsőt már ismét elfelejtettük. S mégis ezekből a mozzanatokból kell egészet alkotnunk. Ha szemléljük őket, a részek állandóan jelen vannak a szem számára, újra meg újra végigfuthat rajtuk; a fül számára azonban elvesznek azok a részek, amelyeket már hallott, hacsak az emlékezet meg nem őrzi őket. S ha meg is őrzi, mennyi fáradságba, mennyi erőlködésbe kerül, hogy a róluk nyert benyomásokat ugyanabban a sorrendben s oly élénken felidézzük, hogy csak mérsékelt sebességgel is egyszerre végig tudjuk gondolni, s ezáltal eljussunk az egésznek akár csak nagyjából vett fogalmához!” Vö. Gotthold Ephraim LESSING, *Laokoón vagy a festészet és a költészet határaitól: Az antik művészettörténet különböző pontjainak alkalomszerű magyarázataival, Első rész, 1766*, ford. VAJDA György Mihály = Uő., *Laokoón: Hamburgi dramaturgia*, s. a. r. VAJDA György Mihály, Bp., Akadémiai, 1963, 134–135. – De Kölcsey elméletirői pályafutása során több ízben is szembe nézett ezzel a problémával Lessingtől függetlenül, vagy csak indirekt hatásán keresztül. Lásd például: KÖLCSEY Ferenc, *[Engel esztétikai töredékei]* = Uő., *Irodalmi*

Amellett, hogy a szereplők külsejének ilyen jellegű leírása egyértelműen összefügg az adott figura alapteramentumának a fiziognómiából és fiziológiából ismert jellemzőivel, a látás módja, ahogy az egyes szereplő szemléli környezetét, szintén meghatározó. Így Erdőhegyi nem csupán a melankolikus alkat tulajdonságait hordozza gyermekkorától magán, például visszahúzódó, szereti a magányt, de a korabeli lányokkal szövődő kapcsolatai azért maradnak tárgyaltanok először, mert nem talál a könyvekből szerzett olvasmányélményeknek megfelelőt az otthoni környezet ismerős világában. Ahogy később Kézsmárkon sem, amikor már végre úgy véli, hogy megtalálta vonzalmának tárgyát, akkor valójában itt is egy kognitív tévedés áldozatává válik. Valójában Áringer Nelli azért nem lehet ennek a vonzalomnak a tárgya, mert nem ismeri fel, hogy igazából maga a lány eltérő, jóval sekélyesebb lelkialkata az akadálya a szerelem beteljesülésének. Amikor pedig már tényleg megtalálná Fabricius lányának a személyében, akkor viszont már a narrátor mutatja be úgy, hogy

„Erdőhegyinek is voltak szemei, jól látta a leányt, sőt jól látta annak szépvoltát is; de az ő szíve nem szemeivel többé, hanem képzeletével állott érintésben”. (130)

Ezzel a sajátosságával van egyébként összefüggésben az is, hogy az a könyv, amelyben Erdőhegyi a kárpáti kincsek titkát őrző és megoldó regét olvassa teljes komolysággal, az Fabricius Mátyás számára már pusztán ritka növények szárítására szolgáló használati tárgy.

Sajátos módon ellenpontozza Erdőhegyi alakját, hogy a jóval szerényebb műveltséggel rendelkező Knot Jakab, aki vezetőül szegődik a fiatalok mellé a hegyi túrájukhoz, a maga módján szintén rajongó. Ő szintén hisz a Fabricius könyvecskéjében olvasott regének, ő is a képzeletével lát, babonás, hisz a Kárpátok gonosz szellemeiben, és ennek következtében a Fabricius táskájában talált kövekről is azt hiszi, hogy azok aranyrögök. Ami azonban alapvető különbség kettőjük között, hogy az igazság felismerése nem vezet a halálához, míg Erdőhegyinél igen. Ez arra a lehetőségre hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a betegség végső elhatalmasodásához nem elegendő a születéstől adott temperamentumra való hajlam, emellé még az elhibázott nevelésnek is hozzá kell adódnia. Alapbeállítottság és az egyén felnőtte válásának módja tehát egyaránt hozzájárulnak pusztulásához. Így egyáltalán nem véletlen, hogy a novella egyik fő kérdése az lesz, hogy sikerül-e bármilyen eszközzel változtatni ezen a helyzeten. Sikerül-e a végtelen szolipszizmusába süllyedt Schwärmert kimozdítani szubjektív izolációjából és az ezzel együtt járó testi hanyatlásból? És ha igen, hogyan?

kritikák és esztétikai írások I. 1808–1823, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003 (Kölcsey Ferenc minden munkái), 93–94; [KÖLCSEY Ferenc], IX. Képző művészet és költés = Élet és Irodalom 1827. Második kötet, Ötödik, hatodik, hetedik, nyolcadik, kilencedik, tizedik rész, Pesten, Petrózai Trattner Mátyásnál, [1827], 256.

Ez utóbbi nehézségét az jelzi a leginkább, hogy az elbeszélés egymás után több lehetséges megoldást is bemutat. Először barátja szórakozást próbál keresni neki, majd, miként azt az elbeszélő írja,

„egyenesen támadta meg ’s kímélet nélkül mutatá fel a’ tükört előtte”.
(111)

A barát próbálkozásai valószínűleg azért nem érhetik el a céljukat, mert Bede nem ér fel Erdőhegyihez érzései mélységét és intenzitását tekintve, alapvetően eltérő lelkiállatot. Az elbeszélő szerint

„[t]öbb ítélő tehetség mint képzelet, több józanság mint érzelem, sok életkedv, eléggé meggondolt tervszerénti cselekvés ’s naponként öregbedő világismeret: ezek valának főbélyegei. [...] Azonban saját könnyű, tiszta mérsékletéről ítélve, nem szerezhett magának előismeretet mind arról, a’ mi a’ másokban küzdött és forrott”. (105–106)

Egyedül a Tátrában végrehajtott hegymászás szolgál némi reménnyel. Valószínűleg amiatt, mert ez Bede Lacitól függetlenül egyrészt testmozgással jár, amely segíthet felerősíteni a túlérzékennyé vált test legyengült fizikumát, másrészt olyan élményekkel kecsegtet, amelyek elvonják a szenvedőt időlumatól.

Nem véletlen azonban, hogy a gyökeres fordulatot csakis egy olyan, valóban tükörként funkcionáló történet biztosíthatja, amelyben a beteg tényleg saját vonásait ismerheti fel. A novellának egyedül ezek azok a pontjai, ahol nincs működtetve a narratológiai értelemben vett szerző határkijelölő funkciója. Ezt jelzi, hogy az itt található mindkét ilyen elbeszéléshez, egyrészt a Fabricius könyvecskéjében található, a Kárpátok kincseiről szólóhoz, másrészt a Fabricius által elmesélt, az említett könyvben található rege olvasásának a történetéhez közvetlenül Erdőhegyi nézőpontján keresztül férhetünk csak hozzá. Erdőhegyi halálát is az okozza, hogy miközben Fabricius eredeti célja Hans esetének az elmondásával feltehetően az volt, hogy felkeltse olvasója, jelen esetben Erdőhegyi együttérzését a szerencsétlenül járt fiú sorsának a bemutatásával, amely már önmagában elegendő lett volna az izolált szubjektum szolipszizmusának a megszüntetéséhez; Erdőhegyi az igazságot ismeri fel. Azt az igazságot, hogy ő ugyanolyan rossz olvasója a kárpáti kincsek regéjének vagy a körülötte lévő világ szövetének, mint Hans volt, s így lényegében az összes reménye megszűnt az Áringer szülők jóindulatának megszerzésére. Eközben a novellában fiktív elbeszélőként felbukkanó Fabricius nagyon is tudatában van annak, hogy az őt jellemző túlzott racionalizmus²⁵ az oka, hogy

25 „Az arcz’ uralkodó bélyegét nyugalom tévé; tekintete a’ figyelmes vizsgálóé vala; ha rá néztél, az egész képen semmi gyanús nem mutatkozék; hidegséget vehettél ugyan észre, de nem minden jelen nélkül a’ könnyen ébredhető részvétnek.” (131) Vagy: „Erdőhegyi, ellenben ülve a’ férjfiával, kinek a’ pór nép olly csodaerőket tulajdonított, millyenekben ő nem hitt, de hinni olly igen kész vala, millyenekben ő nem hitt, de forrón kívánta, hogy hihessen, millyenekben ő nem hitt, és még is úgy volt elkszülve, hogy élte’ egész boldogságát azoknak igaz vagy nem igaz voltoktól függesztette fel.” (132)

már egykori barátjában is túl későn látta meg a betegség elhatalmasodó tüneteit. Azzal, hogy nem vette rögtön komolyan, hanem csak tréfából kísérte Hansot a hegyekben az esztelen kincskereső vállalkozása során, lényegében hozzájárult annak halálához. Fabricius Hans történetében bemutatott alakja ráadásul ebben az értelemben megfelel mind Bede Laci, Erdőhegyi barátja és vezetője, mind pedig *A' karpáti kincstár* címen ismert Kölcsey-novella narrátor–szerző szerepét játszó elbeszélő képének. Mindkettő vezetőként mutatja be magát,²⁶ valójában azonban még követni sem igazán képesek a Schwärmert az általa megtett úton. A racionális diskurzusok világa felől érkező válaszok ugyanis éppúgy nem képesek feloldani a Schwärmer önmagára zárt magányosságát, miként a Kraudiak és Áringerek merkantilista szellemtől átszótt, pragmatista életfelfogása is²⁷ összeegyeztethetetlen az érzékeny gondolkodással. Az első diagnózisával karanténba helyezi és elszigeteli a betegség tüneteit felmutató egyént, a második, alkati különbségeinek köszönhetően, az eseményeknek mindvégig csak külső szemlélője marad. Erdőhegyi választottja, Áringer Nelli, a fiú túlhajtott, ámde annál inkább emberi arculatot felmutató érzelmei mellett, a narrátor jellemzésében például alapvetően egy dehumanizálódó, felszínes lény tulajdonságaival rendelkezik csupán:

„szívében egy húr sem vala, melly az ifjat mélyen összerázó rengést felfogni 's megbírni tudhatná; érzeményi általlátszók valának, mint ezüstforrás, minek mélysége nincs; az ifjú' érzelme pedig feneketlen terjedt ki, mint az ocean. Szóval, Nelli nézett, gondolt, érezett; de minden ismeretlen, idegen földet mutata, hol neki haza nem virúlhatott”. (109)

Egyedül Fabricius Linka az, aki, az alkatából eredő készségek miatt, az orvostudomány racionalista megközelítésen túl (amelynek mind Bede, mind az öreg Fabricius az elkötelezettje) képes pusztá együttérzéssel közelíteni a beteghez:

„A' leányka' arcza nyíltságot mutata; bú' vonásai nem látszottak rajta, de szelídség olly mértékben uralkodott, hogy a' csendes, szerény kép nagyon vídám tekintetet nem vehete magára. Azonban epedő sem vala az ábrázat; részvét és gondosság fővonalai közé tartoztak.” (130)

A kérdés tehát az, hogy a felsorolt szereplehetőségek közül melyik tekinthető egyáltalán helyesnek a Schwärmerségben szenvedő ember vonatkozásában? Melyik az, amelyet az olvasónak a lehető leginkább követnie kellene? A nozológiai

26 Az elbeszélő szerint Bede, „bár korok nem különbözék, több érettséggel birt barátjánál 's ollykor vezető gyanánt tünt fel mellette”. (105)

27 Arról, hogy a novellában felbukkanó Kraudiak vagy Áringerek alakjához Kölcsey honnan kölcsönözhetett mintát, lásd Kovács Sándor Iván, *Kölcsey Ferenc lábnyma elvész a miskolci porban = Miskolc a millicentenárium évében 2*, szerk. DOBROSSY István, [Miskolc], a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kiadványa, 1997, 224–233.

meghatározásban ugyanis a beteg bár felismerhetővé válik, ám a történet részeként felmutatott eset valójában egy olyan elszigetelődéséhez vezet, amely más eszközökkel ugyan, de nem hogy nem oldja fel az ilyen ember izolációját a társiasságra épülő társadalomban, hanem sokkal inkább megerősíti azt. A másik pedig eleve nem reménykedik a Schwärmer gyógyulásában, nem bízik abban, hogy megszüntethető lenne végzetes szolipszizmusa, ugyanakkor mégis együttérzéssel képes tekinteni szenvedéseire.

Az elbeszélő, úgy tűnik, minden eredménytelensége ellenére, hiszen Erdőhegyi Fabricius Linka minden gondoskodása dacára meghal, az utóbbit tartja elfogadhatónak. Azt javasolja a novella lehetséges férfi olvasóinak, hogy a főszereplő sorsának a megértése érdekében vessék le bölcsességüket, és adják át helyüket egy olyan, a női közönségre jellemző érzékeny befogadásnak, amely az ilyen típusú regények fogyasztásának köszönhetően nem tagadja meg a „részvételt” hőstől, és akik emiatt fel vannak ruházva az együttérzés képességével (103). Ennek azért van különös jelentősége, mert a főhős betegségének a kialakulásához nem elhanyagolható részben éppen a kultúra fogyasztásának egy ilyen típusú változata vezetett,²⁸ és ez egybevág a Schwärmerség kialakulásának a korabeli elméleti szakirodalomban kifejtett konszenzusával. Amikor például Fáy a már többször idézett pedagógiai könyvecskéjében az andalgást, a „Schwärmerey”-t „a’ képzelő erőnek legbájosabb” munkálkodásaként tartja számon,²⁹ elősorolva annak számos előnyeit, mint láthattuk, arra szintén felhívja a figyelmet, hogy milyen súlyos következményekkel jár, ha a képesség túlműködik, amelyhez ráadásul pontosan az úgynevezett „érzékeny olvasások” (azok a könyvek, „mellyek a’ világot és életet képzelődve”, „idealiter” adják elő)³⁰ járulnak hozzá a leginkább. Ezek ugyanis

„[a] képzelő erőt annyira megvesztegetik, hogy az a’ gyermeket egy maga szötte világba tévén által, őtet egy ábrándozó ’s mindenre nézve unott emberré formálja valaminek csak Románi szine ’s íze nincs”.³¹

28 „Ha epedésre hajló ’s meleg keblü fiatal ember egyszersmind élénk és gazdag phantasiával bír, és sem történet, sem szándék őt saját lélekállapotjára még elég jókor nem figyelmezteti, ’s józan meggondolásra nem ébresztgeti: készen van az ábrándozó. Akkor képzelet’ és ohajtás’ tárgyai nem fognak a’ lélek előtt úgy állani, mint szobrász’ teremtő lelke előtt a’ márványdarab, mellyet saját akarataként, ilyen vagy amollyan alakra változtat. Akkor a’ tárgy uralkodik a’ lelken, ’s azt szolgálai állapotban tartván, vagy tehetetlenségbe süllyeszti, vagy olly tettekre határozza, mellyek nem tiszta józan ész’, hanem féktelen phantasia’ befolyása alatt állanak.

Erdőhegyit első ifjúságától fogva e’ lélekállapot fenyegeté. Szülőji ’s tanítóji nem láttak elég élesen ’s örültek, ha már ifjúsága hajnalán lángérlélmü költők’ olvasásában elmélyedt, ha a’ fortepiano mellett hosszú órákig ült, ha társaságban olly szelíden, olly csendesen ’s még is olly látszó részvéttel viselte magát, melly az udvariságon teljes melegséget öntött el, ’s úgy látszott, mintha szívet keresne, melly e’ melegséget egész mértékben tudná méltánylani.” (104)

29 FÁY, *Próbátétel...*, i. m., 121.

30 *Uo.*, 125.

31 *Uo.*, 126.

Aminek aztán az lesz a következménye, hogy az ilyen egyén a „valódi világban valóságos vendéggé válik, 's abban minden dolgát mellesleg teszi. Képzelt világa' bájai mellett a' jelenvaló, vad kietlenséggé válik előtte”,³² akárcsak Erdőhegyi számára, Kölcsey novellájában. Alighanem ezért van szükség a jelenséggel foglalkozó korabeli szakirodalom ugyancsak konszenzuális álláspontja szerint a képzelet Fáy által elnevezett felvigyázó vagy mulasztó nevelésére.³³

Miközben azonban a képzelőerő ilyen túlkapásai hozzák létre az emberben a fantasztát, vagy teszik őt eszelőssé (fanatikussá), rosszabb esetben, az elméjében lévő fixa ideának köszönhetően, egyenesen őrültté vagy bolonddá,³⁴ Fáy, miként azt szintén láthattuk, arra ugyancsak felhívja a figyelmet, hogy az andalgás helyes mértéke a feltétele annak, hogy kialakuljon az emberben a másokkal való együttérzés készsége. Ezen kívül, mivel a fantázia egy jobb világot fest az ábrándozó előtt, amelynek a megvalósítására ösztönzi őt, a társiaság szempontjából szintén hasznosnak bizonyul.³⁵ Olyannyira, hogy Edvi Illés Pál szerint a rajoskodás bizonyos értelemben igazából az ember alapbeállítottságának tekinthető.³⁶ Azok, akik a leginkább ellene kelnek ki, nem veszik észre, hogy maguk vannak „bele sülydve legmélyebben”, és talán éppen sokkal károsabb formákban, mint az állítólagos Schwärmer. Ellenben azok, akik a rajoskodás mellett emelik fel szavukat, ezt anélkül tehetik, hogy „a' métely” a legcsekélyebb mértékben rájuk ragadt volna.³⁷ Fáy például úgy látja, hogy az olyan ember

„a' ki egy szép reggel vagy esthajnalánál, egy szép tájék kiterülésénél, régi omladozott várak dülledékeinél, főképp nemes tettek hallásánál 's a' t. érzéketlen marad, egy titkos esméretlen vágyást, egy gyenge ellágyulást nem érez [miként az ábrándozás megfelelő mértékével felruházott egyén], nékem nem barátom, hogy többet ne mondjak róla”.³⁸

Vagyis az olyan, aki ilyet érezni nem tud, s emiatt az együttérzésre is képtelen, a közösség szempontjából nézve épp olyan haszontalan, akárcsak a szolipszizmus folytán a társaitól végletesen elszigetelődött, alapvetően magányos ember.

*

32 *Uo.*, 126–127.

33 Lásd ezzel kapcsolatban még: ERTSEI, *Philosophia...*, i. m., 166.

34 *Uo.*, 168–169.

35 FÁY, *Próbatétel...*, i. m., 121–122.

36 „néemely érdemében elmondhatni, hogy bizonyos mértékű rajoskodás' állapotjában vagyon jobbára minden ember.” – EDVI Illés Pál, *A' Rajoskodásról*, Felső Magyar Országai Minesserva, Tizedik Füzet, 1825. október, 414.

37 *Uo.*, 414. – Miközben Edvi megkülönbözteti az „érzékiségi, képzelődési (a' tulajdonképpen való) és észbeli” rajoskodást, azt is hozzáteszi, hogy aki „eggyikféle ellen kikél harcólódva, maga talán ugyan ennek másik nemében bünhödik.” (*Uo.*, 415.)

38 FÁY, *Próbatétel...*, i. m., 122.

Kölcsey legalább két elméleti írásában foglalkozott a Schwärmer problémájával. A halála után *Nemzeti hagyományok* címen kanonizált szöveg annak a végzetes következményeiről nyújt víziót, amikor a saját irodalmi hagyományait elfeledő nemzet tagjai érzéketlenek maradnak nemzetük irodalmi teljesítményeivel szemben. Ilyenkor az ábrándozás teljes hiánya oda vezet, hogy a közösség tagjainak, ahogy ő fogalmaz, „kebele” többé felmelegedni ne tudjon,³⁹ és amelynek, mivel ez a közösség meglétének egyedüli támasza, illetve bizonyítéka, eredménye azonos magának a nemzetnek a széthullásával, halálával és eltűnésével. A másodikban, az utókor által *Töredékek a vallásról* címen emlegetett, ám eredetileg csak *Töredékek* megjelöléssel ellátott szövegében arról beszél, hogy a vallási intolerancia okai szív és ész, érzelem és értelem egy közösség szintjén is elvárható súlyegyenének az utóbbi javára történő megbomlásában található. Mint írja,

„arra hogy másokat tűrjünk s még ellenkező érzelmeik mellett is tűrjünk, a felvilágosodásnak bizonyos lépcsője kívántatik meg: de ezen felvilágosodás, s a vallástalan felvilágosodása közt, nagy a különbség. Nemcsak fejünknek, de szíveinknek is fel kell világosodniok [...] mert a főnek és szívnek felvilágosodása nem egyéb, hanem az emberi értelemnek s az emberi érzéseknek a lehetséges pontig vitetett kimíveltetésök. A religió tulajdonképpen nem az értelemnek tárgya. Van bennünk bizonyos érzelem, melyet religiói érzelemnek nevezhetnénk, mely szintűgy, mint a szépnek érzete különböző emberekben különböző mértékkel találkozik. Egyben kifejti magát, másban ki nem fejtetve, vagy éppen elnyomatva vagyon. Azt hiszem, hogy a *vallástalan* úgy áll ezen tekintetben a *vallásoshoz* képest, mint a poétai szellem nélkül született grammatikus a maga Homérjához vagy Virgilhez. Az tehát, ami a vallástalannak felvilágosodásul tulajdoníttatik, éppen úgy csonkaság; mint csonkaság a szépet érezni nem tudni”.⁴⁰

Majd a szöveg zárórészében:

„*Bolondnak mondassék a bölcs, mond Horatius, s igazságtalanságnak az igaz, ha magát a virtust mérték felett kívánja. Azt teszem hozzá: Részegnek mondassék a józan, ha magát a világosodást mérték felett kívánja.*”⁴¹

39 CSELKÖVI [KÖLCSEY], VII. [*Nemzeti hagyományok*], i. m., 59.

40 KÖLCSEY Ferenc, *Töredékek a vallásról* = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I, szerk., s. a. r., és jegyz. SAUDER Józsefné, SAUDER József, [Bp.], Szépirodalmi, 1960, 1044–1045. – A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában V/1989-es számon található, Kölcsey kézírásával készült szövegen még csak a *Töredékek* cím található. A szerző életében a szövegnek csak részletei jelentek meg a Szemere Pállal közösen szerkesztett kiadvány második kötetében, Cselkői álnév alatt (*Élet és Irodalom 1827. Második kötet...*, i. m., 23–46.). Arról, hogy az értelem és érzelem egyensúlyának bármelyik irányban történő megbomlása rajoskodáshoz vezet, Herder vonatkozásában lásd LA VOPA, *The Philosopher...*, i. m., 91–92.

41 KÖLCSEY, *Töredékek...*, i. m., 1071. [Kiemelések az eredetiben.]

Mindkét előbb idézett írása tehát egy olyan jelenről számol be, ahol a Schwärmernek az eddig tárgyalattól egy merőben eltérő, új változata bukkan fel. Ez a változat azon túl, hogy elnyomja az ember affektív oldalát, és látszólag kizárólag az értelem hangján szól, Kölcsey elgondolásában kortársai diszpozícióját szintén alapvetően meghatározza.

A' karpáti kincstár olvasója is kénytelen egy ilyen, lényegileg idegen közegben megvalósítani a novella főhőse iránti együttérzését. A jelenben, amelyet áthat az Áringerek és a Kraudiak kereskedő mentalitása, ahhoz, hogy ez valóban létrejöhessen, az olvasónak egy kicsit magának is ábrándozóvá kell válnia. Olyan ábrándozóvá, aki a Fabricius által Erdőhegyinek felmutatott tükörben Hans alakján keresztül önmagát pillantja meg, lévén, hogy a narratív keretezést végző szerző eltűnésével ő éppúgy elhitte a kárpátok kincseiről szóló regében foglaltakat, mint a novella fiktív szereplője. Ahogy azonban ily módon kialakul benne a fikcionális történetekkel való azonosulás képessége,⁴² egyúttal szert tesz az együttérzés olyan potenciáljára is, amely tulajdonképpen mindenfajta elszigetelődés feloldásának/feloldhatóságának nélkülözhetetlen feltétele, és egy új, majdani társiasság kialakulásához biztosítja az alapokat.

Am alighanem ez az irodalom társadalmi funkciója, ahol élet és irodalom valóban összekapcsolódik egymással.

Összefoglaló

Kölcsey Ferenc legalább három írásában foglalkozott a rajoskodás (Schwärmeri) problémájával. Egyfelől egy művészetelméleti megalapozottságú szövegében, a későbbi címén ismertté vált *Nemzeti hagyományokban*; másfelől a politikatörténet és valláselmélet kérdéseinek összefonódását vizsgáló, az utókor által *Töredékek a vallásról* néven hagyományozott, rendkívül sajátos műfajiságú értekezésében. Harmadrészt pedig egy esettanulmány jellegű, az egyén szintjén egyértelműen betegségként felbukkanó jelenség cselekményesített bemutatásában (*A' karpáti kincstár*). A jelen tanulmány ez utóbbin keresztül elsősorban azt vizsgálja, hogy a korabeli felfogás értelmében mik azok az (társadalmi, szociokulturális stb.) okok, amelyek az elbeszélés szerint az egyént a rajoskodásnak ebbe a betegségként felfogott (testi és lelki) változatába vezethetik; egy ilyen történet felmutatása milyen haszonnal járhat az egykori olvasó lelki egészségének a megőrzésében; illetve milyen erkölcsi előnyre vagy hátrányra tehet szert egy ilyen beteg a novella által feltárt társadalom egészségének a vonatkozásában?

42 Az együttérzésnek a műalkotások befogadása során játszott szerepéről Nicolai, Mendelsshon és Lessing egymással folytatott vitáiban és esztétikai írásaiban lásd Frederick BURWICK, *Illusion and the Drama: Critical Theory of the Enlightenment and Romantic Era*, University Park, The Pennsylvania State University, 1991, 89–97.

Diseases of the imagination
(Ferenc Kölcsey: A' karpáti kincstár)

Ferenc Kölcsey discussed the problem of enthusiasm (Schwärmerei) in at least three of his writings. One is a text about aesthetic principles, known from its later title as *Nemzeti hagyományok*, the other is a tract of a unique generic blend, examining the relationship between political history and theories of religion, known today as *Töredékek a vallásról*. The third text is a case study of sorts, where the phenomenon is clearly represented as a disease on the level of the individual, in a narrativized setting. This paper focuses on the latter, and tries to identify the contemporary (social, socio-cultural etc) causes which, according to the short story, may lead the individual into a version of enthusiasm that is regarded as a (physical and psychological) disease; how could the contemporary reader be supported in the preservation of their psychological health; and what moral advantages and disadvantages could such a patient gain in the context of the whole society as explored by the short story?